արքունի թիկնապահ Սերեվեթ բեյը շտապ մոտենում է Բաբը Ալիի հազարապետին և հանձնում նրան ցուցարարներին գնդակահարելու հրամանը։ Սկսվում է ջարդը։ Դավառացի 18-ամյա Աբրահամը ատրճանակի կրակոցով ձիուց ցած է գլորում Սերեվեթ բեյին։ Թուրքական կառավարությունը, տեղյակ լինելով իրադրությանը, վաղորոք ռազմական պատրաստություն էր տեսել։ Շուտով զորքը և խուժանը փակում են ցուցարարների ու նրանց միացած խոշոր բազմության ճանապարհը և սկսվում է սոսկալի ջարդը։ Ցուցարարները պաշտպանվում և դիմադրում են։ Բերա և Ղալաթիա թաղամասերը տակն ու վրա են լինում։ Սպանվում է զորքի հրամանատարը։ Ամբողջ քաղաքում հայերի ընդհանուր ջարդ է սկսվում, որին զոհ է գնում մոտ երկու հազար հայ։

Այս բոլորը հետևանք էր այն բանի, որ եվրոպական դիվանագիտությունը ոչ մի գործնական քայլ չարեց։ Թուրքական կառավարությունը համոզված. որ մեծ տերությունների միջամտությունը դիվանագիտական ձևականություններից այն կողմ չէր անցնելու, ահավոր ջարդեր կազմակերպեց հենց մայրաքաղաքում՝ բազմաթիվ երկրների դիվանագետների աչքերի առջև[33]։ Ջարդերից հետո մեծ տերությունների դեսպանները մի ողորմելի և ոչինչ չասող դիմում ուղարկեցին Թուրքիայի արտաքին գործերի միniստրին։ Սուլթանը երկրում ծավալվող ընդհանուր գայրույթը կասեցնելու համար 1895 թ. հոկտեմբերի 18-ին համաձայնվեց ստորագրել մայիսի 11-ի ծրագիրը, մտցնելով նրա մեջ այնպիսի փոփոխություններ, որոնք տեղ էին թողնում բռնությունների համար։

Սուլթանը ձևի համար Շաքիր փաշային նշանակեց նույնպես բարենորոգումներ անցկացնող կոմիսար, սակայն նա ոչ միայն չկատարեց իր խոստումը, այլև նոր, ահավոր ջարդեր կազմակերպեց։ Ժամանակին շատերը սուլթանի կողմից հրատարակած բարենորոգումների հրովարտակը որակեցին որպես ընդհանուր կոտորածի յուրատեսակ ազդանշան։ Իսկ բարենորոգումների գործն իրենց հսկողության տակ վերցրած պետությունները հայ ժողովրդին որևէ օգնություն ցույց չտվին։

4. ԶԵՅԹՈՒՆԻ 1895 Թ. ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ

Սուլթանական կառավարության ջարդարարական քաղաքականության դեմ զենքը ձեռքներին՝ իրենց կյանքը, պատիվն ու հայրենի հողը պաշտպանելու ելան Զեյթունի քաջամարտիկները։

Տակավին 90-ական թվականների սկզբներից սաստկացած հարստահարություններն ու դրանց դեմ Զեյթունի ու հարևան բնակավայրերի հայության ընդվզումները լարված իրադրություն էին ստեղծել երկրամասում։

Հալածանքներն ավելի սաստկացան 1892—1895 թթ.՝ Զեյթունի կառավարիչ Թևֆիկ բեյի և 1898 թ. նրա պաշտոնանկ արվելուց հետո որոշ ժամանակ կառավարչի պարտականություններն ստանձնած Զեյթունի դատավոր (կադի) Սուլեյման բեյի կառավարման տարիներին։ Ահավոր կեղեքումները, բռնություններն ու զանգվածային բանտարկությունները ծայրահեղորեն սրել էին իրավիճակը։ Իշխանություններն ստիպված մի շարք թուրք պաշտոնյաների պաշտոնազրկեցին։ Զեյթունի նոր կառավարիչ նշանակվեց Ավնի բեյը, որը

33 Տե՛ս Ան., Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը, հ. Ա, էջ 184։

նույնպես շարունակեց նախորդների վարքագիծը։ Շուտով սկսվեցին ցեղապետերի ու շեյխերի գաղտնի հրահանգավորումները, ապա նրանց ղեկավարությամբ հայերի դեմ ձեռնարկած ասպատակություններն ու դավերը[34]։

1895 թ. հուլիսին Մարաշի կառավարչի և հարկահավաքի պարտականություններով, բայց առավել «հայ հեղափոխականներ» որսալու նպատակով, զինված ջոկատով Զեյթունի Արեգին (Ալբաշ) գյուղը ժամանեց Ասլան բեյը։ Հանդիպելով զինված գյուղացիների դիմադրությանը, պատժիչ այս ջոկատին չհաջողվեց անգամ ձերբակալել գյուղապետ (տանուտեր, քեհյա) Խաչեր Կարապետյանին՝ Զեյթունի 1862 թ. ապստամբության հերոսներից մեկի՝ Կարապետ քեհյայի որդուն։

1895 թ. ամռանը, ժողովրդին վերահաս աղետի՝ ամենուր մոլեգնող չարդերի դեմ պայքարի պատրաստելու նպատակով Զեյթուն անցան հնչակյան ու նրան հարող մի խումբ գործիչներ, այդ թվում Աղասին (Կարապետ Թուր-Սարգիսյան), Ասյանը (Պետրոս Գմգմյան), Ջելլաթը (Կարապետ Ղրփանոսյան), Հրաչյան (Հրաչյա Մարալ, Գրիգոր Ղարիբյան), Մլեհը (Աստատուր Տամղաճյան)։ Սրանց հետ էին նաև մարաշցի Ջին Թորոսը, Աբրայի բանից փախած Մուշի Նշանավոր հայդուկ Մխո Շահենը, Միհրան Գայանը, Ասյանը (Մինաս Էլմակյան), Կարապետ Սուրիասյանը, Նշան Ղազարոսյանը և ուրիշներ։

Ապստամբության նախապատրաստման ակտիվ գործունեություն ցուցաբերեցին զեյթունցի 74-ամյա իշխան Ղազար (Ղազոր) Շորվալյանը (Շովրոյան), Արեգին գյուղի տանուտեր Խաչեր Կարապետյանը, Ավագկալի գյուղապետ Հարությունն Գոճայանը, ս. Կարապետ վանքի փոխվանահայր Բարդուղիմեոս վարդապետ Թագաճյանը և ուրիշներ։

1895 թ. հոկտեմբերի 12-ին Արեգին գյուղի մոտ, Մուի Ձոր կոչված վայրում, հրավիրվեց ապստամբության ղեկավարների ժողով, որտեղ որոշվեց՝ տնտեսական ու քաղաքական ազատություն ձեռք բերելու նպատակով մահու և կենաց պայքար մղել թուրքական բռնակալության դեմ. երկու օր անց ապստամբական ուժերը շարժել դեպի Զեյթուն և պատրաստվել գրոհելու թուրքական զորանոցը[35]։

Իշխանությունները, տեղեկանալով ժողովի ու զեյթունցիների ընդհանուր տրամադրության մասին, փորձեցին կնդե բանակցությունների միջոցով ժամանակ շահել և դեպի Զեյթուն շարժել նոր կանոնավոր զորամասեր։ Հապճեպ համալրվեց Զեյթունի զորանոցի կայազորը։ Զեյթունցիներն արդեն հոկտեմբերի 15-ին բախվեցին կառավարական զորքերի հետ։

Ջահան և Բերդուս (Բերդիս) գետերի միացման շրջանում տեղի ունեցած անհավասար կռվին, որը հետագայում կոչվեց Բերդուս Ձայի ճակատամարտ, մասնակցում էին հայկական փոքրաթիվ ջոկատները՝ Փանոս Գամ-Բելիլենի, Խաչեր Կարապետյանի և Ջելլաթի ղեկավարությամբ, որոնց օգնության հասան նաև Կարապետ Տեր-Հակոբյանի և Նաղարեթ Ջաուշի ջոկատները։ Սակայն թշնամին ուժեղ էր։ Ձորս ժամ տևած կատաղի մարտերում, նրան զգալի կորուստներ պատճառելով, ջոկատներն անցան գետը և շտանալով Մարաշից

---

34 Աղասի, Զեյթուն և իր շրջակաները, Պեյրութ, 1968, էջ 136—137, 153—154։ Հ. Մ. Պողոսյան, Զեյթունի պատմությունը, էջ 334—335։ Ս. Բյուրատ, Զեյթունի վրեժը, Կ. Պոլիս, 1911, էջ 72—79։

35 Տե՛ս «Զեյթունի պատմագիրքը», էջ 174—175։

ակնկալվող օգնությունը, ստիպված նահանջեցին դեպի Զեյթուն, իրենց հետ տանելով վիրավորված Նազարեթ Չաուշին։ Այդ առաջին գոտեմարտում հերոսի մահով ընկավ Զելլաթը։

Նույն օրերին Զեյթունից հարավ-արևմուտք ընկած Ֆոնուզ գյուղի ապստամբները, թուրքական ոստիկանության հետ արյունալի մի ընդհարումից հետո, Բարդուղիմեոս վարդապետի առաջնորդությամբ, միացան հիմնական ուժերին և նրանց հետ միասին շարժվեցին դեպի զորանոցը։ Ճանապարհին տարբեր գյուղերից եկող բազմաթիվ նոր խմբեր ստվարացրին ապստամբների շարքերը և շուրջ յոթ հարյուրի հասնող ջոկատը հոկտեմբերի 15-ի լույս 16-ի գիշերը մոտեցավ զորանոցի պարիսպներին։

Հոկտեմբերի 15-ը խաղաղ չէր և Զեյթունի նեխսում։ Բռնկված ապստամբության արագ ծավալումից խուճապահար Զեյթունի թուրքական իշխանությունները շտապ հեռագիր ուղարկեցին Մարաշ։ Նրանց ջանքերը՝ պառակտելու հայերի շարքերը և ապստամբների դեմ տրամադրելու Նազարեթ Չաուշի հորեղբորորդի Նշան իշխանին, անցան ապարդյուն։ Ընդհակառակը, Նշան Նորաշխարհյանը տեղեկանալով, որ ապստամբները շարժվում են դեպի Զեյթուն, իր փոքրիկ ջոկատով գրավեց կառավարչատունը և դերեց թուրքական բոլոր պաշտոնյաներին[36]։ Զինաթափվեցին ու բանտարկվեցին նաև քաղաքապահ զինվորները։ Ապստամբության շտաբը հաստատվեց սբ. Աստվածածնի վանքում և սկսվեց զորանոցը գրոհելու եռանդագին նախապատրաստությունը։

Հոկտեմբերի 16-ի առավոտյան արդեն շուրջ երկու հազարի հասնող ապստամբներն իրենց դրոշներն էին ծածանում պաշարված զորանոցի շուրջը։ Ապստամբներն անմիջապես կտրեցին զորանոցի հաղորդակցության բոլոր կապերը դրսի հետ, խափանեցին ջրի մատակարարումը և պատրաստվեցին գրոհի։ Սկսվեց փոխադարձ հրաձգությունը։ Հոկտեմբերի 16—17-ի ընթացքում ապստամբներին հաջողվեց գրավել զորանոցի շրջակայքի թուրքական փոքրիկ շինությունները ու մզկիթը։

Մարաշից թուրքական զորամասերը շարժվում էին դեպի Զեյթուն, ուստի զորանոցի գրավումը խիստ կարևոր էր, ինչպես զինամթերք ձեռք բերելու, այնպես էլ ապստամբների մարտական ոգին բարձրացնելու առումով։ Զեյթունի փորձառու երկաթագործ-դարբիններ Ջոլագյան եղբայրների ու նրանց ընկերների պատրաստած յուրատեսակ բարանը՝ երկաթյա կիսաբոլոր անվավոր մեքենան, որի ետևից կարող էին անարգել զորանոցի պարիսպներին մոտենալ իրենց հետ հրդեհելու պարագաներ վերցրած մի քանի մարդ, շարժվեց դեպի զորանոց։ Իսկ փորձված նշանառու հայդուկ-որսորդները կրակի տակ էին պահում զորանոցի մուտքերն ու բովանդակները։

Պաշարված թշնամուն ահաբեկելու և խուճապի մատնելու նպատակով ապստամբները տարածեցին լուր, թե իբր մեծ տերությունների բանակները շարժվում են Թուրքիայի վրա, Կ. Պոլիսն արդեն գրավված է, անգլիական նավատորմը Մերսինում առափնել է ռազմարշավային բանակ, որն Ադանայի վրայով օգնության է շտապում զեյթունցիներին։ Ապա զորանոցի մոտ բարձրացվեց ֆրանսիական մի դրոշ (գուցե Կիլիկյան Ազգային եռագույն դրոշը, որ շատ նման էր ֆրանսիականին) և կրակի տակ պահեցին այն տարածությու-

36 Տե՛ս Ադաթի, Զեյթուն և իր շրջականները, էջ 190։

նը, որով մոլեգնած թուրքական զինվորները փորձում էին մերձենալ դրան[37]։ Զորանոցի գրոհի ժամանակ իր արտակարգ քաջությամբ հատկապես աչքի ընկավ այնթապցի աշխարհազորային Հակոբջան Ավագյանը։

Գերված կայմակամն ու քաղաքապահ ջոկատի հրամանատարը ապստամբության ղեկավարների պահանջով նամակով դիմեցին զորանոցի պարետին՝ անձնատուր լինելու, հակառակ դեպքում ապստամբներն սպառնում էին պայթեցնել զորանոցը և ոչնչացնել պահակազորը։ Զորանոցի կայազորի հրամանատար Իֆֆեթ բեյը հոկտեմբերի 17-ի երեկոյան դադարեցրեց դիմադրությունը, իսկ հաջորդ օրը՝ 60 ժամյա պաշարումից հետո, զորանոցն ամբողջությամբ հանձնվեց ապստամբներին։ Յոթ հարյուրի հասնող գերիները, Զեյթունի ոգևորված բնակիչների աչքի առաջ, գլխիկոր անցան ապստամբների սրի տակով։ Գերված սպաներին և մոտ հարյուրի հասնող կանանց ու երեխաներին հնարավորություն տրվեց հեռանալ Զեյթունի սահմաններից, զինվորները կալանավորվեցին կառավարչատանը, իսկ քաղաքում մնացած մի քանի բարձրաստիճան սպաները՝ առանձին անձանց բնակարաններում։

Զեյթունցիների ձեռքն անցան գերմանական երկու հրանոթ՝ 170 արկով, Հենրի-Մարտինի սիստեմի մոտ հինգ հարյուր հրացան, 120 հազար փամփուշտ, երկու տակառ վառոդ, մեծ քանակությամբ սննդամթերք, հագուստեղեն և այլն, նաև զեյթունցիներից խարեությամբ հավաքված շուրջ երկու հազար կայծքարե հրացաններ[38]։ Զորանոցի վրա բարձրացվեց ապստամբների կարմիր դրոշը, որի վրա գրված էր՝ «Զեյթունի անկախ իշխանություն»[39]։

Հոկտեմբերի 19-ին ստեղծվեց Զեյթունի հեղափոխական ժամանակավոր կառավարություն՝ կազմված կառավարման գերագույն մարմնի իրավասություններն ստանձնած ընդհանուր ժողովից և վարչական մարմնից։ Ստեղծվեց նաև քսան մարդուց կազմված զինվորական խորհուրդ, որի մեջ մտան Զեյթունի ու շրջակա գյուղերի աշխարհազորային խմբերի ներկայացուցիչները։

Ապստամբության պաշտոնական ղեկավարությունը ստանձնել էր Աղասին, որը փաստաթղթերի ու նամակների տակ ստորագրում էր «Գարուն Աղասի»՝ «Զեյթունի ապստամբության ընդհանուր հրամանատար», «Զեյթունի անկախ կառավարության նախագահ»։ Սակայն ապստամբության իրական ղեկավարը Նազարեթ Չաուշն էր, որ փայլեց ռազմավարական իր հմտությամբ և անվիճելի հեղինակություն էր բոլոր ապստամբների համար։

Նազարեթ Չաուշի, Աղասու և նրա մարտական զինակիցներ Հրաչյայի, Ապահի և Մլեհի հետ միասին Զեյթունի ապստամբության օրերին կազմակերպական եռանդուն գործունեություն ծավալեցին ընդհանուր ժողովի փոխնախագահ Կոստան Մոմճյանը, Հովհաննես Ահարոնյանը, Ավետիք Կեսխանյանը, Զեյթունի ճանաչված գործիչներ Կարապետ և Պապ Բասիլոսյանները (Սուրենյան), Նազարեթ Կուլվանեսյանը, Խաչեր Կարապետյանը, Սարգիս և Հակոբ Նորաշխարհյանները (Ենիտունյան), Ղազար Շորվայանը, Պետրոս և Ավագ Չագրյանները, Կարապետ Տեր-Հակոբյանը, Աստատուր Անդրեասյանը, Սերովբե,

---

37 Տե՛ս «Զեյթունի պատմագիրք», էջ 534—536։

38 Տե՛ս Աղասի, Զեյթուն և իր շրջակաները, էջ 204—206, հմմտ. «Զեյթունի պատմագիրք», էջ 539։ Սմբատ Բյուրատ, Զեյթունի վրեժը, էջ 375։ Զեյթունցի, Զեյթունի անցյալն և ներկայն, հ. Ա, Փարիզ, 1902, էջ 42։

39 «Զեյթունի պատմագիրք», էջ 553։

Լևոն և Թորոս Յաղուպյանները, Սարգիս Պալճյանը, Կարապետ քահանա Երկանյանը և ուրիշներ[40]։

Պատրաստվելով առաջիկա ահեղ մարտերին, զեյթունցիները օգնության դիմում հղեցին նաև Մերսինի անգլիական հյուպատոսին, նկարագրելով իրենց համար ստեղծված ծանր վիճակը[41]։ Նման գրություններ առաջին հերթին ուղղվեցին Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքին։

Զեյթունի իրադարձությունները, հատկապես զորանոցի անկումը, որը մեծ անակնկալ էր Թուրքական իշխանությունների համար, իրարանցում առաջացրեց Կ. Պոլսում, Հալեպում ու Մարաշում, ուր Զեյթուն անվան փոխարեն սկսեցին օգտագործել «Ապստամբ լեռ» արտահայտությունը։ Իշխանությունների դաղտնի թելադրանքով ու կառավարական զորաջոկատների անմիջական մասնակցությամբ ու առաջնորդությամբ նոյեմբերի 3-ի «արյունոտ երկուշաբթի» օրը դաժան հաշվեհարդար տեսան հայաշատ այդ քաղաքի խաղաղ բնակիչների հետ։ Խողխողվեցին հազարից ավելի հայեր, կողոպտվեցին ու ավերվեցին հարյուրավոր տներ ու խանութներ։

Զեյթունի գավառակի մահմեդական ազգաբնակչությունը հայերի հետ միմյանց դեմ չկռվելու համաձայնության էր եկել, սակայն Թուրք ավազակներն կառավարության հրահանգով ազգամիջյան ընդհարումներ էր պատրաստում։ Հարձակումներ սկսվեցին հայկական բնակավայրերի վրա։ Յուրփուզ, Արեգին և մի շարք այլ գյուղերում հաշվեհարդար տեղի ունեցավ հայ ազգաբնակչության հետ։ Հայ աշխարհազորային ջոկատները, Կիրակոս Ղրփանոսյանի ղեկավարությամբ, օգնության շտապեցին տասնվեց օր շարունակ հերոսաբար մարտնչող Շիվիլիկ գյուղի պաշտպաններին։

Տասն օրից ավելի քաջաբար պաշտպանվում էին նաև Թելեմելիք գյուղի բնակիչները, որոնց Զեյթունից օգնության հասան Ավետիք Տեր-Ղազարյանի փոքրիկ ջոկատը և Արեգինի ու Մավենքի 250 հոգուց կազմված գունդը՝ հաչեր Կարապետյանի ու Մարտիրոս Շատաղաղյանի ղեկավարությամբ։ Հինգժամյա պայքարից հետո Թուրքական հրոսակները ջարդվեցին ու ետ շպրտվեցին։ Ապստամբների դրոշը ծածանվեց նաև Ջահանի Քարև կամուրջի վրա։ Ապրստամբներին հաջողվեց գրավել պատմական Կապան բերդի տեղում գտնվող նույնանուն գյուղը։ Կանչի մոտ տեղի ունեցած արյունոտ ընդհարման ասիթով «Զեյթունի անկախ կառավարության նախագահ» Աղասու ստորագրությամբ ստեղծվեց ապստամբության առաջին ու հետաքրքիր փաստաթղթերից մեկը։ Այն Զեյթունի ու հարևան գավառակների մահմեդական ազգաբնակչությանն ուղղված թուղթ էր՝ ինտերնացիոնալ համերաշխության մի կոչ, որը դրացի հայերի հետ համագործակցելու սուլթանական կառավարության վարած բռնապետական քաղաքականության, իշխանությունների կամայականությունների դեմ միացյալ պայքարի էր կոչում նրան[42]։

Ապստամբներին հաջողվեց օգնության հասնել նաև իրենց հարավից սահմանակից Անդրուն գավառակի հայերին։ Զեյթունից եկած Նշան Նորաշխարհյանի հեծյալ խումբը և Բարգուդիմեոս վարդապետի աշխարհազորային ջոկատները նոյեմբերի 3-ին Անդրուն քաղաքի մերձակայքում՝ Ազտի բերդի ստո-

---

40 Տե՛ս Աղասի, Զեյթուն և իր շրջակաները, էջ 20։

41 Տե՛ս «Բաներեր Հայաստանի արխիվների», 1963, № 3, էջ 75—77։

42 Տե՛ս «Զեյթունի պատմագիրք», էջ 543—544։

ռոտում, հանկարծակիի բերեցին Թշնամուն և շեշտակի գրոհով ջախջախեցին ու քշեցին քաղաքից, որն ահաբեկված ճողոպրեց դեպի Կարս-Բազար ու Ադանա։ Հայ ռազմիկներն ազատեցին բանտարկված ու ոչնչացման վտանգի տակ գտնվող մի քանի հարյուր պատանդ-բանտարկյալների ու հրդեհեցին Թուրքական կառավարչատունը։ Մի շարք այլ վայրերում, հատկապես Անդրունի մոտ գտնվող Ենիճեկալեում, Թուրքերը դարձյալ պարտություն կրեցին ու նահանջեցին։ Զեյթունի շրջակա գյուղերի համարյա ամբողջ հայ բնակչությունը, ինչպես նաև հարևան Անդրուն և Կոկիսոն գավառակների հայության զգալի մասը տեղափոխվեց Զեյթուն և Ֆոնուզ։ Ծանր վիճակ ստեղծվեց շուրջ երկու տասնյակ գյուղերի ու նրանց հարող ազարակների տվելի քան քսան հազար հայ ազգաբնակչության համար։

Այդ օրերին Զեյթունի վրա արշավող Թուրքական զորքերի ընդհանուր հրամանատարությունն ստանձնած Ադանայի ապագա դահիճներից մեկի, շերբեզ գեներալ Ռեմզի փաշայի արևելյան կոչված բանակը Մարաշից շարժվեց դեպի Զեյթուն, իսկ Ադանայի կողմից Ալի բեկի գլխավորությամբ լեռնագավառ մտավ արևմտյան բանակը։ Թուրքական այս երկու բանակում կար երեսուն հազարից ավելի զինվոր։ Նրանց էին միացել համարյա նույնքան անկանոն զորամասեր։

Թշնամու գերակշռող ուժերի անդրանիկ գրոհներն իրենց վրա ընդունած Կապանում դիրքավորված ապստամբները, չորսժամյա կատաղի մարտերից հետո, տեղի տվեցին ու գյուղի բնակիչների հետ միասին նահանջեցին դեպի Ֆոնուզ։ Շուտով Ալի բեկի ութ հազարանոց բանակը և նրան միացած մի քանի հազար բաշիբոզուկներ մոտեցան Ֆոնուզին։ Կոտրելով գյուղի մատուցներում գտնվող ս. Կարապետի վանքի առաջապահ ջոկատների դիմադրությունը, դեկտեմբերի 2-ին Թուրքական զորքերը խուժեցին Ֆոնուզ։ Եռօրյա մարտերից հետո, անհավասար այդ պայքարում մեծ զոհեր տալով, հինգ հազարի հասնող փախստական գյուղացիների շարասյունը Ապահի ու Բարդուղիմեոս վարդապետի առաջնորդությամբ կռվող աշխարհազորայինների ետևից ճեղքեց Թշնամու շղթան և հասավ Զեյթուն։ Մի այլ ստվար զանգված, Հրաչյայի գլխավորությամբ թաքվեց մոտակա լեռները։ Շատերի հետ հերոսի մահով ընկավ Օհանավանքի գյուղապետ Մարտիրոս Շատալաղյանը։ Խոշոր մի հատված զոհ գնաց Թուրք ասկյարների արյունոտ յաթաղանին։ Մեծ թվով գերիներ, առավելապես կանայք, սրահարած քշվեցին Մարաշ։ Սրանցից շատերը խուսափելով Թուրքական գազանություններից ճանապարհին իրենց անդունդն էին նետում։ Հրկիզվեց ս. Կարապետի վանքը՝ իր հազվագյուտ ձեռագրերով։

Ալի բեկի զորաբանակի Ֆոնուզում տված մարտերի ժամանակ Ռեմզի փաշայի՝ Ջահան գետի ափին ծվարած քառասուն հազարից անցնող ահռելի բանակը, Կրուպպի տաններեք հրանոթներով շարժվեց Զեյթունի վրա։ Մինչ այդ Մարաշի կառավարիչն ու Ռեմզի փաշան դիմեցին սովորական խարդավանքի. նրանք Զեյթուն ուղարկեցին Մարաշից բռնությամբ բանակատեղի բերված հինգ ազդեցիկ հայերից կազմված մի պատվիրակություն, որոնք ներման երաշխիքով զեյթունցիներին պետք է համոզեին ցած դնել զենքը, Թուրքերին հանձնել ապստամբության ղեկավարներին, Թուրք գերիներին ու զորանոցը[43]։ Այս պահանջները մերժվեցին և Թուրքական բանակն անցավ հարձակման։

43 Տե՛ս «Զեյթունի պատմագիրք», էջ 556—557։

Դեկտեմբերի 2-ին, կտրելով Ջերմուկի ձորը, ս. Փրկիչ մենաստանի ու նրան մերձակա Սվագենք ու Գալուստենք փոքրիկ գյուղերի մոտ թշնամին բախվեց հայկական աշխարհազորային ջոկատներին։ Մարտը շարունակվեց մինչև ուշ երեկո։ Մի քանի անընդմեջ գրոհներից հետո, հրետանու կրակի տակ, թուրքերին հաջողվեց գրավել ս. Փրկիչ վանքը և հրդեհել։

Նույն գիշեր ապստամբության ղեկավարների Ջեյթունում հրավիրված արտակարգ ժողովում որոշվեց զինել 15—70 տարեկան զենք կրելու ընդունակ բոլոր բնակիչներին ու մինչև վերջ դիմադրել թշնամուն։ Փոքրերն ու ծերերը, Ջեյթունի դիմադրության ոգին դարձած զեյթունցի խիզախ կանայք, ամենուր զբաղված էին պաշտպանական հոգսերով։ Ովքեր կռվել չէին կարող, սենդամբերը ու վառոդ էին մատակարարում կռվողներին, եռանդով օգնում նրանց։

Ջեյթունի մոտ վեց հազարի հասնող զինված ուժերը բաժանվեցին համապատասխան տեղամասերում։ Արեգնի և Ջեյթունի Ենիտունյան ու Սուրենյան թաղերի աշխարհազորայիններին հանձնարարվեց երդկա լեռան առջևով ձգվող Սվաղ-Կնտուկի անցքի, ինչպես նաև նրանից հարավ ընկած Սանդուխի (Սանտոխ) կիրճի պաշտպանությունը։ Պաշտպանական այս հատվածում աշխարհազորային ջոկատների հրամանատարությունն ստանձնել էին՝ առաջինում՝ Արեգնի գյուղապետ Խաչեր Կարապետյանը, Սարգիս, Եղյա, Նշան Ենիտունյանները, Խաչիկ և Կարապետ Սուրենյանները, երկրորդում՝ Նազարեթ Ջաուշը, Պապ Սուրենյանը, Նազարեթ Կուլվանեսյանը։ Երեք առանձին խմբերի բաժանված Շորվյան և Ցաուպյան թաղերի[44] ռազմիկները, Հարություն Ասմինյանի, Աստատուր Անդրեասյանի, Ավետիք Կիսխանյանի, Ավագ, Պետրոս, Փանոս Ջազրյանների և Թորոս Ցաղուպյանի ղեկավարությամբ, դիրքեր գրավեցին Գալուստենք գյուղում և գյուղից հարավ ընկած Ջերմուկի կիրճում, ինչպես նաև Սաղիր ու Անի-Ջոր կոչված վայրերում։ Փանոս Շամ-Քեշիշյանի հրանոթաձիգները Սարգիս Գալֆյանի հրամանատարությամբ ռազմիկների մի ջոկատի հետ իրենց վրա էին վերցրել թշնամու հարձակման կենտրոն Սանդուխ լեռան ու նրա հարավային կիրճի, ինչպես նաև լեռանցքի պաշտպանությունը[45]։ Նոր կրականցքեր բացվեցին զորանոցի պարիսպների վրա։ Մերկերյանն ու Ապահը ստանձնեցին զորքի հրամանատարությունը։ Սկսվեց Ջեյթունի քառասունինոօրյա հերոսամարտը։

Դեկտեմբերի 3-ի առավոտյան թշնամին երեք հիմնական ուղղություններով շարժվեց Ջեյթուն։ Նախ, տիրելով քաղաքի վրա իշխող բարձունքներից մեկը, թուրքական զորքերը շեշտակի գրոհ սկսեցին կենտրոնում, ապստամբներին ստիպելով մարտերով նահանջել դեպի Ջեյթունի այգիներն ու զորանոցը։ Սրանցից ձախ՝ քարայրների մոտ կռվող հայ ռազմիկներին հաջողվեց կանգնեցնել թշնամու առաջխաղացումը։ Պաշտպանների շարքերում խուճապ սկսվեց։ Այդ ժամանակ ճակատի առաջին գծում, նժույգի վրա երևաց Ջեյթունի

---

44 1865 թ., երբ Ջեյթուն մտավ առաջին թուրք կառավարիչը, պաշտոնապես փոխվեցին նաև թաղաքի չորս թաղերի անունները. Ենիտունյանը կոչվեց Ցոքար (նաև Վերին թաղ), Սուրենյանը՝ Օրթա (նաև Միջին թաղ), Շորվյանը՝ Գոզբայիր, Ցաղուպյանը՝ Կարկաչար։ Սրանք հաճախ կոչվում էին նաև թաղերի եկեղեցիների անուններով. համապատասխանաբար՝ ս. Լուսավորչի, ս. Աստվածածնի, ս. Հովհաննեսի և ս. Սարգսի։

45 Տե՛ս Աղասի, Ջեյթուն և իր շրջականեր, էջ 271։

ալեզարդ իշխան Կարապետ Բասիլոսյանը։ Նախապես ապստամբությանն ընդդիմացած այս քաջակորով ծերունին մինչև արյան վերջին կաթիլը պայքարելու և հաղթելու կոչ անելով հայ ռազմիկներին, Նազարեթ Կուվանեսյանի հետ միասին իր ետևից մարտի տարավ նրանց։ Նոր համալրում ստացած և գոտեպնդված հայ ռազմիկները Սանդուխ լեռան վրա ու նրա կիրճերում տեղի ունեցած արյունալի մարտերում խափանեցին թշնամու առաջխաղացումը։ Սանդուխի ճակատամարտը, որտեղ թշնամին կորցրեց հազարից ավելի զինվոր, Զեյթունի ճանապարհին ընկած առաջին խոշոր արգելքն էր, որը հաղթահարել չկարողացավ Ռիմզի փաշան, իսկ զեյթունցիների համար այն դարձավ անփոխարինելի ուժերի ստուգատես։

Նույն օրը երեկոյան Զեյթուն սկսեցին լցվել Ֆոնուզից հեռացած աշխարհազորայիններն ու գյուղացիների առաջին խմբերը։ Զեյթունի ավելի քան 15 հազար բնակչությանն ավելացան նույնքան փախստականներ[46], որոնց մեծ մասը կանայք, ծերեր ու երեխաներ էին։ Դրանով նոր դժվարություններ էին ստեղծվում քաղաքի պաշտպանների համար։ Սովի սպառնալիք էր առաջանում պարենի անհրաժեշտ պաշար չունեցող Զեյթունում։ Թեև եկածների մի մասը զինվեց և համալրեց ապստամբների շարքերը, բայց դրությունը մնում էր անմխիթար։ Ֆոնուզը բարբարոսաբար կողոպտելուց ու ավերելուց հետո, երկու օր անց, դեպի Զեյթուն շարժվեց նաև Ալի բեկի արևելյան բանակը։

Սանդուխի ճակատամարտի օրը Զեյթունում գտնվող մոտ հինգ հարյուր թուրք գերի զինվորները խռովության փորձ կատարեցին։ Օգտվելով Զեյթունում ստեղծված տագնապալի վիճակից և որ հայերի հիմնական կռվող ուժերը գտնվում էին քաղաքից դուրս, թուրք գերիները հարձակվեցին պահակախմբի զինվորների վրա, զինաթափեցին նրանց ու փորձեցին հրդեհել քաղաքը։ Սակայն նրանց հաջողվեց հրդեհել միայն կառավարչատունը։ Քաղաքում մնացած զեյթունցի կանայք, կացիններով, դանակներով զինված, հարձակվեցին հրձիգների վրա, մեծ մասին կոտորեցին և հանգցրին սկսված հրդեհը։

Դեկտեմբերի 6-ի առավոտյան հորիզոնում երևաց այրվող Ավագկալի (Մխալ) երկինք հանող ծուխը, որը գուժում էր Ֆոնուզն ավերած Ալի բեկի բանակի մոտալուտ ժամանումը։ Մի քանի ժամ անց նրա առաջապահ զորամասերը քաղաքը նրիզող այգիների միջով ճեղքելով թանձր մշուշը, արդեն փորձում էին մոտենալ Զեյթունին։ Հանկարծ աղջամուղջի միջից, ընդամենը տաս-տասնհինգ մեռոր հեռավորության վրա օրոտացին զիրքավորված ապրստամբների հրացանները։

Հեռվից հնչեցին եկեղեցական կոչնակների տագնապալի ձայնը։ Քիչ անց թուրքական բանակի թիկունքից սկսվեց դարանամուտ հայ զինվորների անրապանելի մի գրոհ։ Թշնամու վրա թշելով այծերի հսկա նախիրը, զեյթունցի մի բուռն քաջեր խարուսիկ այդ հնարքով խուճապի մատնեցին թուրք զինվորներին։ Նրանք մեծ կորուստներ տալով և ռազմաղաշտում թողնելով մեկ հրանոթ, խուճապահար ետ քաշվեցին։ Զորանոցի ուղղությամբ հարձակվող արևելյան բանակի ջոկատները նույնպես ուժեղ հակահարված ստացան և նահանջեցին։ Հարձակման անցած զեյթունցիները գրավեցին մի շարք կարևոր ռազմական կետեր։

---

46 Տե՛ս Գր. Հ. Գալուստյան, Մարաշ կամ Գերմանիկ և հերոս Զեյթուն, Նյու-Յորք, 1934, էջ 96։

Հաջորդ օրերին զեյթունցիները, զգալի կորուստների գնով, այնուամենայնիվ կարողացան կանգնեցնել թշնամու ամենօրյա ու անընդմեջ գրոհները։ Սակայն Զեյթունի ներքին կացությունը օրըստօրե բարդանում էր։ Սաստկացող սառնամանիքների, սննդամթերքի, հատկապես աղի պակասը նեղում էին հաղարավոր գաղթականներին, ինչպես նաև տեղացիներին ու կռվող զինվորներին։ Թուրքական բանակում սկսված հիվանդությունների համաճարակը մուտք գործեց նաև Զեյթուն։

Այլևս դրսից օգնություն ստանալու բոլոր հույսերը կտրած Զեյթունի ավագանու մի մասը հակված էր անձնատուր լինելու։ Այդ նպատակով բերդատեր իշխան Կարապետ Բասիլոսյանի և առաջնորդական տեղապահ Կարապետ Երկանյանի ղեկավարությամբ փոքրաթիվ մի խումբ մեկնեց Ռեմզի փաշայի բանակատեղին։ Սակայն Ռեմզի փաշայի՝ հաջորդ օրն իսկ Զեյթունն ավերելու և հրկիզելու սպառնալիքից նրանք հասկացան, որ ներում չի լինելու, ուստի դժվարին արկածներից հետո վերադառնալով քաղաք, նորից միացան ապրստամբներին։

Հայ պատվիրակների վերադարձի հետ վերսկսվեց Թուրքական երկու բանակների միաժամանակյա հարձակումը։ Արևելյան կողմից այն առավել կազմակերպված ու տևական էր հատկապես ս. Աստվածածնի վանքի ու զորանոցի ուղղությամբ։ Իսկ արևմտյան բանակը լայնակի հարձակում սկսեց Սոլակ-Տետևյի ամբողջ գծով։ «Հրացանի ձայնը չէր որոշվեր, երկինք ու երկիր կորոտար ու կփայլատակեր,—հետագայում վերհիշում էր դեպքերի ակտիվ մասնակից Հ. Ահարոնյանը,— Զեյթունի վՀիրը պիտի տրվեր և կարծես վերջին դատաստանը պիտի ըլլար, 18 թնդանոթներու ռումբերը կարկուտի պես կթափեին քաղաքին, վանքին ու զորանոցին վրա»[47]։

Սակայն Թուրքական զորքերի ներքին վիճակը նույնպես բարվոք չէր։ Մոլեգնող տարափոխիկ հիվանդություններին ավելացավ դեկտեմբերի երկրորդ տասնօրյակին սաստկացած ձնախառն մրրիկը։ Օգտվելով թշնամու ճամբարում տիրող իրավիճակից, այդ օրերին զեյթունցիները ձեռնարկեցին հանդուգն մի սխրանք։ Թուրքական համազգեստ հագած ապստամբների փոքրիկ մի ջոկատ Եղյա Նորաշխարհյանի ղեկավարությամբ գիշերով աննկատ բարձրացավ Պերզնկայի բարձունքները և այնտեղից գրոհով մխրճվեց Թուրքական զորաբանակի շարքերը։ Հարձակվողներին չտարբերելով յուրայիններից, Թուրքերն սկսեցին անողոքաբար խողխողել միմյանց։ Ապստամբների ջոկատը մի քանի զոհ տալով հասավ լեռան ստորոտը, ապա միացավ քաղաքի պաշտպաններին։ Բայց հաջորդ երկու օրերին (23—24 դեկտեմբերի) Թուրքական զորքերը ուժեղ ճնշում գործադրեցին զորանոցի ուղղությամբ, որի անկումն անխուսափելի էր դարձել։ Զորանոցի վերջին պաշտպանները՝ Մերկերյանի և Ապահի ղեկավարությամբ հրկիզեցին այն և թշնամու համար անհայտ նոր բացված երրորդ՝ գաղտնի ելքով հեռացան դեպի քաղաք։ Ամրացվեցին Զեյթուն տանող մյուս դիրքերը և արևելյան կողմից քաղաք մտնող Շորվայան (Պոզպայիտ) թաղի երկու կամուրջները։

Հարավ-արևմուտքից հարձակվող Ալի բեկը նույնպես անցավ վճռական գործողությունների, բայց էական հաջողությունների չհասավ։ Այդ օրերին Զեյթուն շտապող ֆոնուզցի աշխարհազորայինների մի ջոկատ Պետրոս Ճին-

---

47 «Զեյթունի պատմագիրք», էջ 600։

կոզյանի ղեկավարությամբ հարձակվելով Ալի բեկի բանակին պարեն բերող թուրքական ջոկատի վրա, գրավեց ամբողջ պաշարը։ Ջոկատից կենդանի մնացած և բանակատեղի հասած զինվորները չափազանցված ներկայացնելով իրենց վրա թիկունքից հարձակված ապստամբների ուժը, ահաբեկեցին Ալի փաշային, որն զգուշացավ և իր զորամասերը հետ քաշեց քաղաքի սահմաններից[48]։

Դեկտեմբերյան կատաղի մարտերի ժամանակ հայ նշանառուներից մեկը խոցեց Ռեմզի փաշային։ Վիրավոր ու գաղազած փաշան, որ կորցրել էր իրեն, տենդի մեջ անխոհեմ մի հեռագիր հղեց Կ. Պոլիս՝ նոր համալրումներ ստանալու խնդրանքով։ Հեռագիրը տեղ հասնելուն պես, առանց այն էլ սուլթանի աչքում արդեն դանդաղկոտ երևացող զորապետն անմիջապես պաշտոնանկ արվեց և զորքերի ղեկավարությունը հանձնվեց թուրքական հինգերորդ բանակի հրամանատար էթհեմ փաշային։ Սրա առաջին գործը եղավ ցրել պարբերաբար դասալքող անկանոն միավորումները և միաժամանակ զեյթունցիների հետ համաձայնության գալու գործնական ուղիներ փնտրել։ Այն արտահայտվեց նախ Զեյթունը հիմնահատակ կործանելու մասին սարսափազդու հայտարարություններով, և որպես նախաքայլ՝ վերսկսվեց քաղաքի անընդմեջ հրետանակոծությունը։ Դրանով նա փորձում էր ահաբեկել պաշտպաններին և հանձնվելու մղել նրանց։ Սակայն այդ ջանքերն ապարդյուն անցան։

Զեյթունի հարցը շտապ կարգավորելու խնդիրն անհետաձգելի էր դարձել Բ. Դռան համար։ Ապստամբության ավելի քան չորս ամիսների ընթացքում հայերը կորցրել էին շուրջ երեքուկես հազար, իսկ թուրքերը՝ մոտ քսան հազար զինվոր, որոնց մեծագույն մասը զոհվել էր ցրտից ու համաճարակից[49]։ Խիստ սրվել էին հարաբերությունները Հունաստանի հետ. հունական խոշոր մի զորաբանակ արդեն կանգնած էր Թուրքիայի սահմանի մոտ։ Թուրքական հինգերորդ բանակը պետք է ձերբազատվեր, դեպի Հունաստան արշավելու համար։ Այս իրադրության մեջ Բ. Դուռը, անտալով Կ. Պոլսի եվրոպական դեսպանների ու հայոց պատրիարքարանի միջնորդությանը, իր համաձայնությունը հայտնեց, որպեսզի մեծ տերությունների Հալեպի հյուպատոսներն իրենց երկրների անունից միջնորդի դեր ստանձնեն Զեյթունի ապստամբների և թուրքական կառավարության միջև։ Էթհեմ փաշան հրաման ստացավ դադարեցնել պատերազմական գործողությունները։

Դեկտեմբերի վերջերին զեյթունցիներին հանձնվեց Հալեպի հյուպատոսների հեռագիրը, որի առթիվ փլուզվող օսմանյան բանակում արդեն ցնծություն էր տիրում։ Զեյթունցիները նույնպես այն ընդունեցին ոգևորությամբ, մանավանդ որ հյուպատոսների միջամտության փաստը նրանց կողմից դիտվեց որպես կառավարության դեմ տարած անվիճելի հաղթանակ։ Նույն օրն իսկ Հալեպ հղվեց պատասխան հեռագիր, որտեղ ապստամբներն իրենց համաձայնությունն էին հայտնում Բ. Դռան ու իրենց միջև հյուպատոսների միջնորդությունն ընդունելու մասին։ Սակայն թուրքական իշխանությունների կամայականության հետևանքով, հյուպատոսներին հաջողվեց Զեյթուն ժամանել միայն 23 օր անց։

---

48 Տե՛ս «Զեյթունի պատմագիրքը», էջ 620—621։

49 Տե՛ս Մամիկոն Վարժապետյան, Հուշիկք Զեյթունի, Մարզվան, 1912, էջ 198։

Հունվարի վերջերին Թուրքական բանակատեղի հասան ռուսական, անգլիական, ֆրանսիական ու իտալական հյուպատոսները՝ Ցակիմանսկին, Պարնհայմը, Պարթելեմին և Հենրիկո Վիթթոն[50]։ Գերմանական ու ավստրիական հյուպատոսները չէին ժամանել և նրանց ներկայացնում էր իտալական հյուպատոսը։ Հ. Վիթթոյի նախագահությամբ սկսվեցին բանակցությունները։ Թուրքական կողմի ներկայացրած պայմանները, որոնք հանգում էին ապստամբության առաջնորդներին պատժելուն, իսկ մյուսներին ընդհանուր ներում խոստանալուն միայն, ընդունելի չէին և մերժվեցին զեյթունցիների կողմից։ Իրենց հայ ժողովրդի բարեկամ ու անշահախնդիր հաշտարարներ ձևացնող, բայց իրականում Թուրքերի խնամակալությունն ստանձնած անգլիական ու ֆրանսիական հյուպատոսները, մանավանդ անգլիական հյուպատոս Պարնհայմը, համոզում, անգամ սպառնում էին անմիջապես հեռանալ, եթե հայ պատվիրակները չհրաժարվեին իրենց «անհեթեթ» առաջարկներից և չընդունեին Թուրքերի թելադրած պայմանները։ Սակայն Զեյթունի պատվիրակները վրդովված մերժեցին այդ առաջարկները, հայտարարելով, որ իրենք սոսկ ներում ստանալու համար չեն ապստամբել, և որոշակի հայտնեցին ապստամբությունը շարունակելու իրենց վճռականության մասին։ Թուրքերն ու հյուպատոսները տեղի տվին և բանակցությունները շարունակվեցին։

Զեյթունի պատվիրակները պահանջեցին. հաշտություն և ընդհանուր ներում, առանց որևէ պահանջ-պայմանի, Զեյթունի համար քրիստոնյա կառավարիչ և բարենորոգումներ Թուրքիայի բոլոր հայկական կուսակալություններում։ Թուրքական կողմը ստիպված էր գնալ զիջումների։ Ինը օր տևած բանակցությունները վերջապես ավարտվեցին։ Հունվարի 30-ին Զեյթունի ապստամբների, Թուրքական կառավարության և վեց տերությունների ներկայացուցիչների միջև ստորագրվեց մի համաձայնագիր, ըստ որի ընդհանուր ներում էր շնորհվում բոլոր ապստամբներին, իսկ հնչակյան դրսեկ գործիչներին արտոնվում էր պետական ծախսով հեռանալ արտասահման։ Աշխարհազորային ու փախստական գյուղացիներն անարգել ու անպատիժ պետք է վերադառնային իրենց բնակավայրերը։ Կառավարության միջոցներով պետք է վերականգնվեր զորանոցը։ Զեյթունում նշանակվելու էր քրիստոնյա կառավարիչ, ինչպես նաև ոստիկանական և այլ պաշտոններում նախապատվությունը տրվելու էր զեյթունցիներին։ Ապստամբները պետք է վերադարձնեին գրաված զենքերը։ Թուրքական բանակը պետք է հեռանար Զեյթունի գավառակից, այնտեղ թողնելով միայն մեկ զորամաս։ Ջնջյալ էին հայտարարվում զեյթունցիներից նախկինից մնացած բոլոր ապառքները։ Այս ամենի իրականացման հսկողությունը դրվում էր մեծ տերությունների հյուպատոսների վրա։ Այդ նպատակով Մարաշում պետք է ստեղծվեին նրանց հյուպատոսարանները[51]։ Նույն օրը Զեյթունի եկեղեցիների զանգերի երկարատև ղողանջով ազդարարվեց ապստամբության հաղթական ավարտը։ Սակայն ինչպես բարենորոգումների մյուս ծրագրերը, այնպես էլ այս համաձայնագիրը հետագայում մնաց թղթի վրա։ Թուրքական իշխանությունները, անգլիական հյուպատոսի մեղսակցությամբ, անգամ փորձեցին վիժեցնել հնչակյան գործիչների Եվրոպա անցնելու Բեյ-

---

50 Հետագայում, 1897 թ. Հ. Վիթթոն Անատոլիո Լատինո ծածկանունով հրատարակեց „Cli Armenie Zeitun" ստվարածավալ աշխատությունը։

51 Աղասի. Զեյթուն և իր շրջակաները, էջ 348—356։ Նաև «Զեյթունի պատմագիրք», էջ 634։

տրվության մասին կետը։ Ուստի ծանր փորձություններից հետո միայն հնարավոր եղավ նրանց անվտանգ ժամանումը Մարաշ, ապա Ադանայի վրայով Մերսին, իսկ այնտեղից՝ Եվրոպա[52]։ Զեյթունը մեծ դժվարություններից հետո ստացավ քրիստոնյա կառավարիչ (ազգությամբ հույն՝ Յուվանակի)։

Զեյթունի 1895 թ. ապստամբությունը հայ ազատագրական շարժումների փառապսակն է, ժողովրդական-զանգվածային ըմբոստություններից համեմատաբար կազմակերպվածն ու ամենախոշորը։ Զեյթունի հերոսամարտիկները հասան ոչ միայն բարոյական, այլև գործնական հաղթանակի, ստիպելով օսմանյան դահճապետներին հաշտության սեղանի շուրջ նստել ռազմադաշտում հաղթանակած հայ ապստամբների հետ։ «Զեյթունցվոց այս խիզախ շարժման շնորհիվ,— հետագայում իրավացիորեն գրել է Պլոսարը՝ նշանավոր հասարակական գործիչ, դոկտ. Հ. Տաղավարյանը,— դեպի Փորթ Ասիր արևմտյան Եզերքները առաջացող ջարդը կասեցվեցավ, և կարելի եղավ խնայել Կիլիկիոյ ամենաբարգավաճ քաղաքը՝ Ադանան»[53]։

Մեծ տերությունների միջամտությունն էլ կապված էր զեյթունցիների զենքի դիմելու հետ։ Դեպքերից մի քանի տարի անց Արշակ Չոպանյանն իրավացի խորհում էր, որ նման ժամանակաշրջանում «ամբողջ Հայաստանի ավելորդը լուռ ու մունջ դիտող Եվրոպան միջամտեց Զեյթունի գործերին. քանզի լեռնականները զենքով էին պաշտպանել ապրելու իրենց իրավունքը»[54]։ Զեյթունի ապստամբությունը հարստահարվող, բայց օտարի լուծը հեղությամբ չտանող, ըմբոստ ու ազատատենչ հայ գեղջուկի ինքնաբուխ բողոքն էր, ժողովրդական հզոր մի պոռթկում։

5. ՎԱՆԻ 1896 Թ. ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

1895 թ. վերջերին, 1896 թ. սկզբներին արդեն Վանի ու նրա շրջակա գավառների ոստիկանական ու զինվորական մասերում եռուզեռ էր տիրում։

Հենց այդ օրերին էլ, արտակարգ լիազորություններով, բարենորոգումների իրագործման անվան տակ, բայց իրականում հայկական կոտորածներ կազմակերպելու նպատակով, Վան ժամանեց սուլթանի հանձնակատար Սաադեդդին փաշան։ Նա անհապաղ շեղոքացրեց ինչպես ծայրահեղություններից խուսափող կուսակալ Նազիմ փաշային, այնպես էլ նրա օգնական Ստեփան Մելիքյանին, որը նոր էր միայն ստանձնել այդ պաշտոնը։

Դեռ Սաադեդդինի ժամանումից առաջ պարբերաբար Վան հասնող համատարած ջարդերի բոթը քաղաքի հայ ազգաբնակչությանը ստիպել էր լրջորեն խորհել մոտալուտ արհավիրքը դիմագրավելու մասին։

Վասպուրականի, հատկապես Վանի ու նրա շրջակա հայության ինքնապաշտպանության կազմակերպման նպատակով դեռ 1895 թ. կեսերին Սալմաստից Վան էին անցել և քաղաքում ու մոտակա գյուղերում գործում էին հայդուկային մի քանի փոքրիկ ջոկատներ։ Նման ջոկատներ ստեղծվել էին նաև տեղերում։ Ավելի ուշ՝ 1895 թ. աշնանը, ծանր փորձությունների ենթարկվելով Սալմաստից Վան անցան Ներսեսի (Գ. Պեռզիկյան), Վազգենի (Տ. Տերո-

52 Տե՛ս Ազատի, Զեյթուն և իր շրջականեր, էջ 357—373։

53 «Զեյթունի պատմագիրք», էջ 775—776։

54 Տե՛ս «Անահիտ», 1899, № 10։